

Αγάπη

I

Έρως, έμερος, στοργή, φιλία, σεβντάς... Η αγάπη, όπως και η ύπαρξη, λέγεται πολλαχώς.⁶

Πολύσημος είναι κι ο ιστός που ενώνει την αγάπη με την ηθική. Ο κοινός νους προκρίνει τη συνάφεια μεταξύ αγάπης και ενάρετου χαρακτήρα, λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι οι πράξεις όποιου αγαπά προάγουν τις αρχές της ηθικής.

Ως αποκλειστική σχέση μεταξύ δύο προσώπων

όμως η αγάπη φαίνεται να στέκεται στον αντίποδα της ηθικής. Κύριο αίτημα του ηθικού λόγου είναι η απόδοση της ίδιας αξίας σε όλους τους ανθρώπους, απλώς και μόνο λόγω του ότι είναι άνθρωποι, κι η μέριμνα να προστρέχουμε στην ανάγκη τους, εάν και όποτε είναι αυτό εφικτό.

Αντιθέτως, χαρακτηριστικό της αγάπης που έχω προς τη γυναίκα μου είναι η φροντίδα που επιδεικνύω προς ένα και μόνο πρόσωπο, οι αξίες του χαρακτήρα ή της εμφάνισης που αναγνωρίζω στη δική της και μόνο παρουσία, η δυσπερίγραπτη έλξη που αισθάνομαι προς αυτήν και προς κανένα άλλο άτομο.

Η αγάπη και η ηθική μπορεί, ως εκ τούτου, να εγείρουν διαφορετικές απαιτήσεις. Το ουσιαστικό πρόβλημα όμως δεν είναι πρακτικό αλλά εννοιολογικό. Πρόκειται για ζήτημα διαφορετικής οπτικής. Δεν μπορείς να επιθεωρείς από απόσταση μια παραλία και ταυτόχρονα να εστιάζεις σ' ένα βότσαλο. Γι' αυτό και αρκετοί πιστεύουν ότι μία από τις δύο οπτικές, της ηθικής ή της αγάπης, αναπόδραστα λαμβάνει προτεραιότητα: αν είσαι ερωτευμένος, παραμελείς τα ηθικά σου καθήκοντα, κι

αν σε απασχολεί σοβαρά η ηθική, είσαι κατά πάσα πιθανότατα ανέραστος.

Η δική μου άποψη είναι διαφορετική. Για να κατανοήσουμε πώς μπορεί να συνδέεται το συναίσθημα της αγάπης με την ηθική, καλό θα ήταν να διακρίνουμε κατ' αρχάς την ηθική σκοπιά από την ηθικολογία. Η ηθική μάς καλεί να υπολογίζουμε τον κάθε άνθρωπο εξίσου με τον διπλανό του· αυτό όμως δεν σημαίνει ότι πρέπει να μεριμνούμε για όλα τα ενδιαφέροντα όλων των ανθρώπων, αλλά ότι οφείλουμε να σεβόμαστε εξίσου τα δικαιώματα του καθενός.

Το πρόβλημα πάντως δεν λύνεται τόσο εύκολα, καθόσον η ηθική σκοπιά θέτει ένα αίτημα καθολικότητας το οποίο μπορεί διαρκώς να παρεμβάλλεται στη σκέψη μας, ακυρώνοντας τον αυθόρμητο χαρακτήρα της αγαπητικής σχέσης. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της δυνατότητας να σωθεί ένας μόνο άνθρωπος από ένα φλεγόμενο κτίριο στο οποίο βρίσκεται η γυναίκα σου. Το ζήτημα εδώ δεν αφορά το αν η ηθική σε προτρέπει να σώσεις τη γυναίκα σου, αλλά το ποιος είναι ο λόγος για τον οποίο σε καλεί να το κάνεις. Θα ήλπιζε κα-

νείς (ας πούμε η γυναίκα σου, η Εύα) ότι η σκέψη που σε έκανε να τρέξεις ήταν η σκέψη σου για την Εύα και όχι η σκέψη ότι σε περιπτώσεις όπως αυτή ο καθείς οφείλει να σώζει τη γυναίκα του, κι αφού επιβεβαιώσεις ότι η Εύα είναι η γυναίκα σου, ξεκινάς να σώσεις αυτό το άτομο. Το αξιοπερίεργο δηλαδή είναι ότι η ηθική φαίνεται να σε καλεί να πράξεις προς όφελος εκείνης που αγαπάς με τρόπο που υπονομεύει το ίδιο το βίωμα της αγάπης.

II

Μια διαφορετική λύση ίσως θα ήταν να επανεξετάσουμε τη φύση της ηθικής. Κάποιοι θεωρούν ότι η έμφαση στην ισότητα και τον αμερόληπτο συλλογισμό συνιστούν μια διανοητική εμμονή που πρέπει να υπερβεί. Αντί του καθολικού θα πρέπει να αναζητούμε το καθ' έκαστον, αντί του αφηρημένου το συγκεκριμένο. Η πραγματική ηθική δεν είναι υπόθεση της λογικής αλλά ενός ιδιαίτερου είδους προσοχής.

Με τα λόγια της Irish Murdoch: «Πρέπει ένα νοητικά μη ανεπτυγμένο παιδί να παραμείνει στο

σπίτι ή να σταλεί σε ίδρυμα; Πρέπει μια υπερήλικη συγγενής που διαρκώς δημιουργεί προβλήματα να χαίρει της φροντίδας μας ή να της ζητηθεί να μας απαλλάξει από την παρουσία της; Πρέπει ένας δυστυχισμένος γάμος να συνεχίσει να υφίσταται για χάρη των παιδιών; [...] Η αγάπη, που φέρει την ορθή απάντηση, είναι μια άσκηση δικαιοσύνης και ρεαλισμού και της ικανότητας να βλέπεις πραγματικά».⁷

Χρησιμοποίησα τον όρο προσοχή για να αποδώσω την έννοια της ηθικής όρασης που χαρακτηρίζει τη σκέψη της Murdoch. Η προσοχή είναι από τις πλέον πολύσημες λέξεις της ελληνικής γλώσσας. Προσέχω σημαίνει παρατηρώ με ενδιαφέρον, σημαίνει επίσης προφυλάσσω κάποιον ή μεριμνώ γι' αυτόν, αλλά ο τρόπος που εκφράζουμε τη μέριμνά μας δεν είναι παρεμβατικός. Αντιθέτως, η προσοχή υποδηλώνει ενός είδους απόσταση. Σε κάποιες περιπτώσεις, η προσοχή ενέχει, αν θέλετε, μια ευαισθησία στο γεγονός ότι αυτό που εκτιμούμε είναι κάτι ευάλωτο ή εύθραυστο — κι έτσι το χειριζόμαστε προσεκτικά. Σε κάποιες άλλες, δηλώνει το δέος που νιώθουμε προς

κάποιον, ενώπιον του οποίου στεκόμαστε (με) προσοχή.

Δεν είναι, ως εκ τούτου, παράδοξο ότι μία από τις βασικές έννοιες της ηθικής στις λατινογενείς γλώσσες είναι η *reverentia* από το ρήμα *verere*, που αποδίδει το αρχαιοελληνικό *ὀρώ*. Από το *reverentia* προέρχεται στην αγγλική το *reverence*, με τη διττή σημασία του *respect* και του *regard*. Ο σεβασμός (*respect*) συνδέεται με το βλέμμα (*regard*), λέξη η οποία αναφέρεται και στην όψη ενός ζητήματος στο οποίο καλείται να εστιάσει η σκέψη μας.

Το ίδιο ισχύει και για τη γερμανική *Achtung* που, σύμφωνα με τον Kant, δηλώνει το κίνητρο της ηθικότητας.⁸ Η λέξη *Achtung*, ως παράγγελμα, μπορεί να εκφράζει την προσοχή, δηλώνει όμως και ένα είδος τιμής ή αξίας που αποδίδω σε κάποιον, τον σεβασμό που του οφείλω απλώς και μόνο ως πρόσωπο. Για τον Kant, το θεμέλιο κάθε ηθικής πράξης είναι ο σεβασμός προς τον ηθικό νόμο. Μιλώντας για «ηθικό νόμο», ο Kant αναφέρεται σε μια βούληση που ενεργεί έλλογα.⁹ Η λογικότητα της βούλησης έγκειται στη δυνατότητά

της να αποφασίζει δίχως τους περιορισμούς που θέτει η ψυχική στενότητα, η κουτοπονηριά, η ιδιότητα και οι φαντασιώσεις μας. Πρόκειται, αν θέλετε, για μια ιδεώδη βούληση. Ο Kant την ονομάζει «ηθικό νόμο», διότι λειτουργεί ως κανόνας ή πρότυπο για την καθημερινή μας βούληση.

Η έλλογη βούληση έχει όμως και μια άλλη διάσταση. Δρώντας πραγματικά ανεξάρτητα από τις μικρότητες ή την αυταρέσκειά μας, γινόμαστε ο αληθινός εαυτός μας, καθόσον μόνο τότε παύουμε να είμαστε ένα αντικείμενο που άγεται και φέρεται από την εκάστοτε μόδα, και γινόμαστε υποκείμενο που χαράσσει το ίδιο τη μορφή του βίου του — αποκτά δηλαδή χαρακτήρα.

Γιατί όμως ο σεβασμός προς τον άλλο, ακόμη κι όταν ο άλλος μάς εμφανίζεται υπό την καλύτερη εκδοχή του, να έχει σχέση με την αγάπη; Είναι ίσως δύσκολο να προσεγγίσουμε σήμερα την αγάπη με καντιανούς όρους, κυρίως διότι η τρέχουσα φιλοσοφική συζήτηση για την αγάπη φαίνεται εν πολλοίς να προκρίνει μια άποψη προς την οποία αντιτίθεται η παρούσα προσέγγιση: την άποψη ότι η αγάπη έχει έναν στόχο.

III

Σκεφτείτε την ιστορία του Σκόμπι, ενός χαμηλόβαθμου Βρετανού αστυνομικού, διορισμένου στη Δυτική Αφρική τη δεκαετία του '40. Ο Σκόμπι πιστεύει ότι η γυναίκα του, η Λουίζ, νιώθει ανικανοποίητη με τη ζωή της κι ότι, αν έκανε εκτενείς διακοπές στη Νότια Αφρική, θα βελτιωνόταν αμέσως η διάθεσή της. Καθώς θεωρεί ότι το ταξίδι αυτό είναι αναγκαίο για την ευτυχία της Λουίζ, της υπόσχεται δίχως περιστροφές ότι θα τη στείλει διακοπές — αν και δεν είναι καθόλου βέβαιος πού θα βρει τα χρήματα για το ταξίδι. Ακολουθούν κάποιες εβδομάδες με τον Σκόμπι να βρίσκεται σε κατάσταση πανικού για το πώς θα τηρήσει την υπόσχεσή του, φροντίζοντας όμως να κρύβει την αγωνία του από τη γυναίκα του. Όποτε αυτή τον ρωτά για τις προετοιμασίες του ταξιδιού, την καθησυχάζει ότι έχει μεριμνήσει για τα πάντα. Ο Σκόμπι καταλήγει πως ο μόνος τρόπος να βρεθεί το ποσό είναι να το δανειστεί από έναν διεφθαρμένο τύπο, κάποιον που ο Σκόμπι συστηματικά προσπαθούσε για καιρό να αποφύγει. Πεισμένος ότι

αυτή είναι η μόνη του επιλογή, ο Σκόμπι κάνει ό,τι πρέπει πλέον να κάνει και εμφανίζεται μια μέρα στη Λουίζ με το εισιτήριο, δίχως περαιτέρω εξηγήσεις. Προς το τέλος της ιστορίας, με τον Σκόμπι νεκρό, η Λουίζ λέει ότι ο Σκόμπι δεν την αγαπούσε.¹⁰

Αν η αγάπη οριζόταν με όρους ωφελιμότητας, ο ισχυρισμός της Λουίζ θα ακουγόταν παράλογος. Κι όμως, πιστεύω ότι δεν είναι. Για να κατανοήσουμε τον λόγο που θεωρώ ότι η —φαινομενικά παράδοξη— φράση της Λουίζ εκφράζει κάτι σημαντικό, ας αναφέρω πρώτα μια σειρά προσεγγίσεων στην αγάπη ως μια διαδικασία ικανοποίησης των αναγκών του ερώμενου από εκείνον που τον αγαπά. Χαρακτηριστικός είναι ο ορισμός της αγάπης από την Gabriele Taylor: «Αν ο χ αγαπά τον ψ, τότε ο χ θέλει να ωφελήσει τον ψ και να είναι με τον ψ, και έχει αυτές τις επιθυμίες διότι πιστεύει ότι ο ψ έχει ορισμένα χαρακτηριστικά χάριν των οποίων ο χ θεωρεί αξιόλογο το να ωφελεί και να είναι με τον ψ».¹¹ Ανάλογο ορισμό μάς δίνει ο Harry Frankfurt: «Εκείνο που εννοώ με τον όρο αγάπη» γράφει ο Frankfurt «είναι, αδρά μιλώ-

ντας, μια μέριμνα ειδικά για το ευ ζην ή την ανάπτυξη του αγαπημένου αντικειμένου». ¹² Παρομοίως και ο John Rawls: «Η αγάπη έχει σαφώς, ανάμεσα στα βασικά στοιχεία της, το να προωθείς το αγαθό του άλλου, όπως απαιτεί η έλλογη αγάπη που νιώθει ο άλλος για τον εαυτό του». ¹³

Ο μίτος που διαπερνά αυτές τις απόπειρες ορισμού είναι ότι η αγάπη συνιστά μια ιδιαίτερη κατηγορία κινήτρων, μια δέσμη επιθυμιών διαρκούς συνύπαρξης ή επιτυχούς δράσης προς όφελος του άλλου. Το πρόβλημα όμως με αυτές τις προσεγγίσεις είναι, κατά τη γνώμη μου, ότι προβάλλουν μια συναισθηματική φαντασίωση. Σκεφτείτε μια ιδιαίτερα εκνευριστική θεία σας ή έναν νεόπλουτο ξάδελφο με τον οποίο μεγαλώσατε μαζί. Μπορεί να τους αγαπάτε ειλικρινά —αν κάτι τους συμβεί, θα στενοχωρηθείτε βαθιά—, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι επιθυμείτε οπωσδήποτε να τους συναντάτε και τόσο συχνά. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τις πιο μύχιες σχέσεις μας. Όταν οι δύο γονείς πριν το διαζύγιο λένε στο παιδί τους ότι αγαπούν ο ένας τον άλλο αλλά δεν μπορούν πλέον να ζούνε μαζί, δεν λένε ένα αθώο ψέμα αλλά μια σκοτεινή αλήθεια.

Παρόμοιο είναι το πρόβλημα ορισμού της αγάπης με όρους ωφέλειας.¹⁴ Μια ένσταση που μπορεί να εγείρει κάποιος στον σύντροφό του είναι: «Μη μου φέρεσαι σαν να είμαι παιδί». Εκ πρώτης όψεως, αυτή η ένσταση ακούγεται παράλογη. Τι πιο όμορφο από το αίσθημα που έχουν οι γονείς προς το παιδί τους και τι πιο άριστο από τη φροντίδα που επιδεικνύουν για να καλύψουν οποιαδήποτε ανάγκη του; Υπάρχουν όμως δύο χαρακτηριστικά στη σχέση γονιού και παιδιού που την καθιστούν ακατάλληλη ως πρότυπο για την αγαπητική σχέση μεταξύ ενηλίκων.

Το πρώτο αφορά το γεγονός ότι ένα μικρό παιδί δεν μπορεί αφ' εαυτού να καλύψει τις ανάγκες του. Η έλλειψη στοιχειώδους αυτάρκειας καθιστά τη μέριμνα για το παιδί καθήκον για τον γονιό κι όχι απλώς θέμα επιθυμίας. Το δεύτερο αφορά το γεγονός ότι το μικρό παιδί δεν έχει επίγνωση του ποιες είναι οι ανάγκες του. Ο γονιός δεν έχει απλώς τη δυνατότητα, αλλά και την υποχρέωση να επιλέξει για το παιδί, ενίοτε μάλιστα να επιβάλει σε αυτό, τις επιλογές του. Αν η αγάπη προς έναν ενήλικα συνίστατο στην επιδίωξη ικανοποίησης των ανα-

γκών του, τότε η γονεϊκή στάση θα ήταν το ενδεικμένο πρότυπο. Αλλά δεν είναι. Για να το θέσω με απλά λόγια: αν μου φέρεσαι διαρκώς όπως φέρεσαι σε ένα παιδί, με ακυρώνεις ως πρόσωπο.

IV

Έχοντας εγείρει ήδη κάποιες απορίες, ας επιστρέψουμε για λίγο στο συναίσθημα του σεβασμού, για να δούμε αν κάποιες όψεις του μπορούν να φωτίσουν το φαινόμενο της αγάπης.

Γράφει ο Kant: «Σεβασμός είναι το να αναγνωρίζω [στον άλλο] μια αξία που ελέγχει τη φιλαυτία μου».¹⁵ Ως μια μορφή προσοχής προς τον άλλο, ο σεβασμός ελέγχει τον εγωισμό μου. Πώς το κάνει αυτό; Με το να ακινητοποιεί ή να ακυρώνει κάποια από τα κίνητρα που θα με ωθούσαν σε πράξεις οι οποίες θα παραβιάζαν την προσωπικότητα, τον φυσικό ή ψυχικό χώρο του άλλου ανθρώπου.

Η αγάπη είναι κι αυτή μια μορφή προσοχής: της αξίας, των φυσικών ή ψυχικών ποιοτήτων που διώνουμε στην παρουσία του άλλου. Τι είναι άραγε αυτό που «ελέγχει»; Τι ακριβώς ακυρώνει

ή αφοπλίζει η αγάπη; Η απάντησή μου είναι: τις συναισθηματικές μας αυτοάμυνες. Όλα αυτά τα ψυχικά οχυρά που οικοδομούμε ώστε να μείνουμε περίκλειστοι στον εαυτό μας και να συνεχίσουμε τη ζωή μας απρόσβλητοι, όσο είναι δυνατόν, από την πραγματικότητα. Η αγάπη για κάποιον αφοπλίζει τις άμυνές μας — αλλά έτσι μας καθιστά απέναντί του ευάλωτους.

Η θραύση των οχυρών επιφέρει την άνοιξη της όρασης. Από την άποψη αυτή, η οπτική της αγάπης συγκλίνει με τη σκοπιά της ηθικής, καθώς διαλύεται το θυμικό ή ιδεοληπτικό νέφος που μας εμπόδιζε να δούμε αυτόν που βρίσκεται ενώπιόν μας. Η υπόθεση αυτή μας βοηθά να κατανοήσουμε επίσης τη σχέση του συναισθήματος της αγάπης με μια σειρά θετικών ψυχικών καταστάσεων, όπως η ενσυναίσθηση, η συμπόνια ή ο ενθουσιασμός που νιώθουμε για κάποιον. Τα βιώματα όμως που επιφέρει η αγάπη δεν είναι απαραίτητως θετικά. Ακριβώς επειδή οι άμυνές μας έχουν καταλυθεί, βρισκόμαστε θυμικά έκθετοι απέναντί του. Γι' αυτό και μπορεί να νιώσουμε πληγωμένοι ή θυμωμένοι, να αισθανθούμε ακόμη και μίσος, που δεν

θα νιώθαμε, που δεν χαλαλίζαμε ποτέ, προς κάποιον που δεν είχαμε πραγματικά αγαπήσει.

V

Θα ήθελα να κλείσω αυτή τη σύντομη εξερεύνηση του φαινομένου της αγάπης παρουσιάζοντας κάποια παράδοξα.

Το πρώτο παράδοξο είναι το εξής: Όσο κι αν προσπαθώ να σου περιγράψω τις υπέροχες ποιότητες, τα φίνα χαρακτηριστικά ή τον πνευματικό πλούτο της γυναίκας μου και όσο κι εσύ να με συμπαθείς, δεν πρόκειται να νιώσεις την αγάπη που νιώθω εγώ γι' αυτήν. Αυτό όμως που επιτείνει το παράδοξο είναι ότι η ανικανότητά μου να σε κάνω να νιώσεις ακριβώς όπως εγώ δεν με στενοχωρεί καθόλου, διότι η αγάπη, σε κάποιες περιπτώσεις, δεν είναι μόνο ανεξήγητη, αλλά και αποκλειστική. Ο εραστής δεν επιθυμεί να μοιραστεί την αγάπη του με άλλον.

Ο δεύτερος γρίφος αφορά κάτι με το οποίο η αγάπη ενίοτε ταυτίζεται ή μάλλον συγχέεται: το σεξ.

Θεωρείται εσφαλμένο, και εντέλει ανήθικο, να επιδιώκει κάποιος τη δημιουργία αγαπητικής σχέσης όχι για λόγους συναφείς με αυτήν, αλλά με σκοπό και μόνο τη δυνατότητα να κάνει σεξ. Αναρωτιέμαι όμως τι ισχύει για την αντίστροφη διαδικασία, εφόσον το σεξ είναι σαφώς διακριτό από την αγάπη. Κατά πόσο δηλαδή είναι ηθικά ορθό να κάνεις σεξ όχι για λόγους που είναι συναφείς με αυτό, ας πούμε επειδή σε έλκει σεξουαλικά κάποιος, αλλά επειδή τον αγαπάς. Το ανοιχτό ερώτημα αφορά, για μένα, εάν μια τέτοια συμπεριφορά καταδεικνύει τη δέουσα ειλικρίνεια και τον συνακόλουθο σεβασμό προς το έτερο πρόσωπο.

Το τρίτο παράδοξο είναι το εξής: Θέλουμε να μας αγαπούν γι' αυτό που είμαστε. Εγώ, ας πούμε, είμαι κάποιος που έχει σπουδάσει φιλοσοφία. Αν ποτέ ρωτήσει κάποιος την αγαπημένη μου γιατί με αγαπά, δεν θα ήθελα να απαντήσει: «Επειδή ο Αντώνης έχει σπουδάσει φιλοσοφία». Το αυτό ισχύει και με την απάντηση ότι ο Αντώνης έχει γκρίζα μαλλιά ή ότι έζησε στη Βοστώνη ή ότι του αρέσει ο Πεσσόα. Κάθε λόγος του γιατί με αγαπά που καταθέτει κάποιος είναι δυνάμει χαρα-

κτηριστικό κάποιου άλλου ανθρώπου. Θέλω να αγαπηθώ ως αυτό που είμαι, κι αυτό που είμαι περιγράφεται με αναφορά στις ιδιότητές μου, αλλά οι ιδιότητές μου δεν αποτελούν ίδιον μόνο εμού, καθώς πολλά άλλα άτομα μπορεί να έχουν το ύψος, το βάρος ή τα πτυχία μου.

Το θέμα αυτό είναι αρκετά περίπλοκο, καθώς εγείρει οντολογικά ζητήματα περί προσωπικής ταυτότητας. Κατά την άποψή μου όμως η πραγματική φύση του προβλήματος δεν είναι μεταφυσική αλλά ηθική και φέρει δύο διαστάσεις. Αφενός, δεν επιθυμείς να θεωρείσαι ανταλλάξιμος. Αφετέρου, αν και επιθυμείς να αληθεύει ότι, ακόμη κι αν γινόσουν ένα γελοίο άτομο, η γυναίκα σου θα συνέχιζε να σε αγαπάει, επιθυμείς επίσης να αληθεύει ότι η δική σου γυναίκα δεν θα αγαπούσε πότε ένα γελοίο άτομο.

Το τέταρτο παράδοξο έχει διαφορετική υφή. Κοινή αφετηρία των προβληματισμών μας, ως τώρα, ήταν ότι η αγάπη αποτελεί μια απόκριση στις ιδιαίτερες ποιότητες που αντικρίζουμε στον άλλο. Υπάρχει όμως ένα είδος αγάπης που λέγεται ότι δεν

υπακούει σε αυτή την υπόθεση: είναι η αγάπη του Θεού για τον άνθρωπο.

Το παράδοξο εδώ δεν αφορά τόσο το μέγεθος της αγάπης όσο την έλλογη βάση της. Η θεϊκή αγάπη μοιάζει ασύμμετρα δοτική προς τον άνθρωπο. Γιατί όμως να προκαλεί απορία η θεϊκή γενναιοδωρία; Διότι η αγάπη του Θεού κατευθύνεται προς άτομα τα οποία μοιάζει, εκ πρώτης όψεως, να μη διαθέτουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις. Όπως καθαρά το εκφράζει ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος: «[...] τοὺς ἀπὸ τῆς γῆς καὶ σποδοῦ, τοὺς μυρίων γέμοντας ἁμαρτημάτων, τοὺς διὰ παντὸς προσκεκρουκότας τοῦ χρόνου, τοὺς ἀγνώμονας, τούτους ἠγάπησε».¹⁶

Μια που δεν είμαι θεολόγος, δεν προτίθεμαι, ούτε και δύναμαι βέβαια, να λύσω αυτό το μυστήριο. Μυστήρια όμως υπάρχουν πολλά και δεν αφορούν μόνο τον Θεό, αλλά και τους ανθρώπους. Θα ήθελα λοιπόν να κλείσω με μια παλιά, χασιδική ιστορία.

Κάθε κλειδαριά έχει ένα κλειδί που της αρμόζει και την ανοίγει. Αλλά υπάρχουν δυνατοί ληστές που ξέρουν πώς να ανοίγουν ό,τι θέλουν δίχως

κλειδί: σπάνε την κλειδαριά. Έτσι και κάθε μυστήριο στον κόσμο μπορεί να λυθεί με την περισυλλογή ή τον στοχασμό που του ταιριάζει. Αλλά ο Θεός αγαπάει τον κλέφτη που κάνει κομμάτια την κλειδαριά: εννοώ αυτόν που κάνει την καρδιά του κομμάτια για την αγάπη του Θεού.